

STRESZCZENIE ROZPRAWY DOKTORSKIEJ

Autor: Gabriela Krupa-Turowska

Promotor: dr hab. prof. UR Paweł Bąk

Tytuł: „Strategien der Manipulation. Sprache, Text und Bild im nationalsozialistischen Diskurs”. „Strategie manipulacji. Język, tekst i obraz w dyskursie narodowosocjalistycznym”

Diskurs jako szeroko rozumiane pojęcie używane jest często i chętnie nie tylko przez językoznawców, lecz również przez zwykłych użytkowników języka np. w środkach masowego przekazu, a także przez przedstawicieli innych dyscyplin naukowych. Obecnie niezwykle trudno jest nam sobie wyobrazić chociażby debatę polityczną czy artykuł prasowy, który nie traktowałby dyskursu jako nieodłącznego elementu w poruszonym obszarze przestrzeni publicznej. Można zatem zdecydowanie stwierdzić, że pojęcie *diskurs* zadomowiło się w naszej kulturze na dobre. W niniejszej pracy został podjęty temat dyskursu narodowosocjalistycznego, a przedmiotem rozważań jest omówienie strategii manipulacji w języku, tekście i obrazie, które można było zaobserwować w tymże dyskursie. Analiza empiryczna posłużyła próbie odpowiedzi na postawione pytania, które autorka podejmuje jako tezy stawiane w pracy: Czy w dyskursie narodowosocjalistycznym można było stworzyć i ewentualnie jaki dyskursywny obraz Polski? W jaki sposób autor dyskursu wywołuje zamierzone reakcje u odbiorcy? Czy można wyodrębnić charakterystyczny dla danego okresu historycznego dyskursywny obraz Polski i tym samym konkretny profil dyskursu narodowosocjalistycznego?

Korpus badawczy stanowią obrazy, które autorka wyodrębniła z niemieckiego czasopisma satyrycznego „Kladderadatsch”, oraz plakaty propagandowe pochodzące z książki Piotra Zychowicza (2014) „Opcja niemiecka”. Obrazy i towarzyszący im tekst stanowiły podstawę badań nad relacjami pomiędzy tekstem i obrazem oraz analizowaną wraz z nimi strategią zwrócenia się do adresata (*Hinwendungsstrategie*).

Rozprawa została podzielona na część teoretyczną oraz analityczną. Pierwszy rozdział stanowi wstęp do dalszych rozważań, w którym dyskurs omawiany jest jako forma

sprawowania władzy w odniesieniu do dyskursu narodowosocjalistycznego. Podstawę rozważań stanowi rozumienie dyskursu w tradycji zainicjowanej przez Michaela Foucaulta, który opiera swoje przemyślenia na związkach pomiędzy podmiotem, wiedzą i władzą. Według Foucault dyskurs jako praktyka społeczna stanowi o tym, kto, kiedy i co mówi oraz myśli na dany temat. Takie stanowisko wobec ujęć dyskursu stanowi punkt wyjścia do analizy i rozważań na temat strategii manipulacji w dyskursie narodowosocjalistycznym. Ważny punkt w pracy stanowi podjęcie tematu dyskursu jako praktyki społecznej oraz przedstawienia Polski i Polaków jako odbiorów dyskursu. W tym rozdziale autorka nawiązuje do wyodrębnionej przez Goffmana (2006) „techniki twarzy”, jak również „pozytywnej twarzy” i „negatywnej twarzy” Brown i Lewinsona (1978). Zakończenie wstępnych rozważań o dyskursie stanowi omówienie lingwistycznej analizy dyskursu w nawiązaniu do reprezentowanego podejścia do dyskursu przez Spitzmüllera i Warnkego (2011), którzy na dyskurs spoglądają przez pryzmat władzy, praktyki społecznej oraz produkcji wiedzy.

Rozdział drugi stanowią rozważania na temat istotnego dla dyskursu tła historycznego. Autorka przedstawia w nim po krótko zarys historyczny stanowiący bazę do analizowanego materiału badawczego. Punkt wyjścia buduje zawarty przez Polskę i Niemcy w 1934 pakt o nieagresji, który na gruncie politycznym stanowił podstawę do rozwoju relacji polsko-niemieckich. W dalszej części rozdziału znajdujemy zarys wzajemnych politycznych relacji i ich rozwoju w zależności od dynamicznych wydarzeń historycznych. Ostatni podrozdział opisuje sytuację polityczną Polski w roku 1939 od momentu otrzymania gwarancji od Wielkiej Brytanii (polsko-brytyjski układ sojuszniczy 1939), przez wybuch II wojny światowej, aż po krótki zarys jej początkowego przebiegu, przedstawia też sytuację polityczną, w jakiej znalazła się Polska w 1944 roku.

Pojęcia *manipulacja* i *perswazja* zostały omówione bliżej w rozdziale trzecim. Zarówno propaganda, jak i manipulacja stanowią punkt wyjścia do zdobycia, a następnie utrzymania władzy. Poprzez określone techniki manipulacyjne nadawca komunikatu może skutecznie wpłynąć na odbiorcę i tym samym osiągnąć zamierzony cel. W rozdziale tym autorka omawia strategię i techniki manipulacji. Gloria Beck (2011) wyodrębniła w swoich badaniach 30 technik manipulacji, z których do celów niniejszej pracy wybranych zostało pięć: 1) technika obrazu wroga, 2) technika „przyjaciela”, 3) technika kontrastu, 4) technika kłamstwa, 5) technika manipulacji językowej. Powyższe techniki

manipulacji zostały zaobserwowane w analizowanym materiale badawczym, którego analiza została przeprowadzona w piątym rozdziale niniejszej pracy.

Podjęty przez Kathi Beier (2014) temat „samooszukiwania się” stanowi istotny wkład w badania nad strategiami manipulacji. W nawiązaniu do powyższego, interesującym byłoby przeprowadzenie ankiety wśród jeszcze żyjących naocznych świadków historii, w której zadano by im pytanie, czy aby na pewno poddali się manipulacji czy też woleli zachować bierną postawę „samooszukiwania się” wobec bieżących faktów i wydarzeń. Z jednej strony badanie takie mogłoby z racji upływającego czasu nie dać wiarygodnych wyników, z drugiej strony, moglibyśmy mieć do czynienia ze świadomym wyparciem faktów i wydarzeń przez (nieliczne już żyjące) osoby i tym samym nie otrzymalibyśmy obiektywnych wyników.

Obecnie żyjemy w „epoce wizualnej i audiowizualnej” i „bez wątpienia obrazy należą oprócz języka do najważniejszych narzędzi wykorzystujących znaki, służących reprezentowaniu, interpretacji i poznawaniu świata” (Opilowski/ Jarosz/ Staniewski 2015: 44). Powyższe stwierdzenie stanowi podstawę do rozważań nad aktualnymi tendencjami w zakresie badań nad językiem i obrazem. Klemm i Stöckl (2011: 7) określają obrazy jako „ obiekty problematyczne”, ponieważ można je zakwalifikować do różnych dyscyplin. *Obrazem* zajmuje się wielu badaczy, jednak – jak stwierdza Große (2011) – nie mamy obecnie do czynienia z ostateczną i przez wszystkich akceptowaną definicją tego pojęcia. Badacze zajmujący się obrazem podkreślają komunikacyjną funkcję obrazu i jak podkreśla Große (2011: 43), metody, których używa się podczas badań nad obrazem zależne są struktur komunikacji werbalnej. Stöckl (2000: 327) pyta, czy obraz można postrzegać jako wyrazy i zdania, tym samym stawia pytania co do statusu samych obrazów. Niemniej istotnym aspektem jest analiza relacji, jakie zachodzą pomiędzy tekstem i obrazem, które są we współczesnej komunikacji uzupełnione przez gesty oraz mimikę (Nöth 2000a: 489f.). Taka komunikacja zyskuje miano „komunikacji prototypowej”, w której to co wizualne, wchodzi w interakcje z tym, co akustyczne. Nöth (2000a: 490f.) podejmuje się próby omówienia różnic i cech wspólnych tekstu i obrazu i tym samym rozróżniamy następujące kategorie: przetwarzanie kognitywne, struktury semiotyczne, potencjał semiotyczny, pochodzenie, wygląd, funkcja tekstu i obrazu. Ważny punkt w odniesieniu do tematu niniejszej pracy stanowi podejście autora do rodzaju, sposobu (modalności) i celu reprezentacji, czy też sposobu postrzegania tekstu i obrazu.

Bardzo istotnym jest z punktu widzenia tematu pracy podrozdział 4.2, którego celem jest ukazanie relacji pomiędzy tekstem a obrazem we współczesnej lingwistyce tekstu. Przedstawione i omówione w tej części pracy różne relacje między tekstem i obrazem stanowią podstawę do przeprowadzonej analizy. Obrazy oraz plakaty propagandowe zostały przanalizowane m.in. pod kątem wzajemnych relacji tekst-obraz sklasyfikowanych przez Nöth (2000a). W zależności od tła historycznego i konkretnego wyprofilowanego obrazu Polski w dyskursie narodowosocjalistycznym, obraz został określony jako spełniający dane kryterium. Najczęściej występującym kryterium było kryterium komplementarności, tj. dotyczące relacji tekstu i obrazu, opartej na równości w danej relacji. Tekst i obraz uzupełniają się nawzajem, a pełne zrozumienie przekazywanej przez autora informacji możliwe jest (często) tylko przy występowaniu równoległe na płaszczyźnie wizualnej zarówno tekstu, jak i obrazu. Dowodzi to moim zdaniem celowości rozpatrywania powyższej problematyki z perspektywy lingwistyki. Tylko niektóre z analizowanych obrazów spełniały kategorię „dominacji” czy „sprzeczności”. Pierwsza z wymienionych kategorii mówi o dosłownej dominacji obrazu nad tekstem lub tekstu nad obrazem, natomiast kategoria sprzeczności znajduje zastosowanie wtedy, gdy przedstawiony obraz jest całkowicie antynomiczny wobec współistniejącego z nim tekstu.

Mimo faktu, że obecnie wielu badaczy zajmuje się zagadnieniami tak zwanej „lingwistyki obrazu”, nadal trudno jest umiejscowić ten stosunkowo nowy obszar badań, w konkretnej dyscyplinie badawczej.

Rozdział piąty poświęcony jest analizie materiału badawczego, podsumowaniu wyników jego analizy. Analiza podzielona jest na 4 części, które stanowią nawiązanie do opisu w części historycznej niniejszej pracy. W zależności od przyjętego przez autora stanowiska wobec Polski, wynik analizy mówił o tym, czy w danym okresie historycznym został określony pozytywny lub negatywny obraz Polski w dyskursie narodowosocjalistycznym.

Analizowany materiał badawczy został już na wstępie podzielony na dwie kategorie: kategorię stosunku autora dyskursu do odbiorcy (do kogo skierowane były obrazy?) oraz kategorię pozytywnego lub negatywnego obrazu Polski w dyskursie narodowosocjalistycznym. Pierwszy podział stanowi rozróżnienie, do kogo kierowany był dyskurs w danym okresie historycznym, w zależności od obranej strategii

kształtowania obrazu Polski i Polaków. W latach 1934-1938 komunikaty kierowane były do ludności niemieckiej, a wykreowany pozytywny obraz Polski stanowił odzwierciedlenie ówczesnych relacji politycznych pomiędzy Polską a Niemcami. W roku 1939 również autor dyskursu kierował swoje treści w stronę niemieckiego odbiorcy, z tą różnicą, że przedstawione treści i informacje miały wyłącznie negatywny ładunek emocjonalny i miały za zadanie ośmieszyć wschodniego sąsiada. Kolejną podkategorię stanowi rok 1943, w którym poprzez plakaty propagandowe w języku polskim, autor dyskursu próbował w komunikacji z polskim społeczeństwem, ocieplić swój wizerunek i tym samym skłonić Polaków w okupowanej Polsce do współpracy. Ocieplenie wizerunku niemieckiego żołnierza porównanego z barbarzyństwem i brutalnością bolszewików miało skutkować nie tylko wyżej wymienioną gotowością czy chęcią współpracy, lecz przede wszystkim zmianą postrzegania niemieckiej okupacji w Polsce. Nie należy zapominać o fakcie, że takie działania miały wyłącznie charakter manipulacyjny i perswazyjny i nie były ukierunkowane na faktyczne podjęcie współpracy na polu politycznym czy gospodarczym. Rok 1944 stanowi kategorię, w której autor dyskursu ponownie zwraca się do swojego niemieckiego odbiorcy, któremu po raz kolejny, jak w roku 1939, kreuje szczególnie negatywny obraz Polski. Kategorię Nr. 2 stanowi pozytywny lub negatywny obraz Polski w dyskursie narodowosocjalistycznym i jego wyraźny podział ze względu na lata: 1934-1939 – pozytywny obraz Polski, 1939 – negatywny obraz Polski, 1943 – negatywny obraz Rosji sowieckiej, USA, Wielkiej Brytanii, 1944 – negatywny obraz Polski oraz Wielkiej Brytanii, ZSRR. Na uwagę zasługuje fakt, że w materiale badawczym pochodzącym z roku 1943 nie znajdziemy obrazu Polski na wyodrębnionych plakatach propagandowych. Komunikaty skierowane są wprawdzie do polskiego odbiorcy, jednak w materiale dominuje obraz np. ZSRR.

Analiza korpusu badawczego została przeprowadzona na licznych obrazach, spośród których wyodrębniono 41 materiałów, a jej wyniki zostały opisane w podrozdziale 5.4 niniejszej pracy. W oparciu o przeprowadzone badania mogę stwierdzić, że w analizowanych okresach historycznych można wyodrębnić konkretny pozytywny lub negatywny obraz Polski w dyskursie narodowosocjalistycznym. Obrazy poddane analizie stanowią przykład postępowania autora dyskursu, który chcąc osiągnąć zamierzony cel, wyprofilował dany obraz Polski w dyskursie (pozytywny lub negatywny). Do celów analizy skorzystano z wyodrębnionego paradygmatu: „SPRECHENDE, ANGESPROCHENE, BESPROCHENE” (Bąk 2010). Paradygmat

w pierwotnej formie odnosi się do bilateralnego dyskursu na przykładzie analizy polsko-niemieckiej prasy. Autor przedstawia obraz Polaków i Niemców, którzy jako reprezentanci danego społeczeństwa odgrywają aktorów na scenie Europy (Bąk 2010: 148). Autor wyodrębnił strategie opisów, tj. użycie w różnych kontekstach kategorii 1., 2. i 3. osoby jako określenie statusu aktora w dyskursie: 1. i 2. osoba, czyli mówiący i ten, do którego się mówi (relacja partnerska), oraz 3. osoba, którą kwalifikujemy do kategorii „inny”. „Inni” (3. osoba) to te osoby, których „twarz” nie jest poważana ani szanowana. Są to aktorzy, którzy w danym dyskursie zostają wykluczeni z koncyliacyjnej strategii kreowania relacji partnerskich (*Hinwendungsstrategie*). Ta strategia ujęta została w pracy jest w ramach kategorii „Intencja autora”, który w zależności od relacji polsko-niemieckich i okresu historycznego używa wobec Polski kategorii 2. lub 3. osoby. W miejscu tym następuje nawiązanie do koncepcji dyskursu reprezentowanej przez Foucaulta: władza jest narzędziem nadzorującym i kontrolującym.

Analizowany materiał badawczy podzielono na cztery części, odpowiadające – z jednej strony – zmianom w relacjach politycznych pomiędzy Polską a Niemcami w latach 30. ubiegłego wieku, a z drugiej strony uwypuklające z tym związane zmiany w postrzeganiu Polski i Polaków (profil dyskursu).

Podsumowując, w zależności od tła historycznego, wydarzeń społeczno-politycznych, a przede wszystkim od intencji i celu autora dyskursu, można wyodrębnić pozytywny lub negatywny obraz Polski w dyskursie narodowosocjalistycznym. Wyprofilowanie określonego obrazu było możliwe poprzez zastosowanie odpowiednich strategii manipulacji na płaszczyźnie wizualnej, jaką stanowi tekst i obraz.

06.06.2022

Gabriele Krupa-Tumarska